

Психологічна готовність студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри: зміст, структура, рівень і чинники розвитку, умови формування

Л.М. Карамушка
член-кореспондент
НАПН України,
доктор психологічних
наук, професор,
Інститут психології
імені Г.С. Костюка
НАПН України

Т.М. Канівець
асистент кафедри
практичної психології
Чернівецького
національного
університету імені
Ю. Федьковича, науковий
кореспондент лабораторії
організаційної психології
Інституту психології
імені Г.С. Костюка
НАПН України

У статті розкрито зміст і структуру психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри. Констатовано недостатній рівень розвитку психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри. Проаналізовано вплив на рівень розвитку психологічної готовності організаційно-професійних (тип факультету; форма навчання) і соціально-демографічних (вік; стать; сімейний стан; місце народження) характеристик студентів. Розроблено а апробовано тренінг «Формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри».

В статье раскрыты содержание и структура психологической готовности студентов к осуществлению будущей профессиональной карьеры. Констатирован недостаточный уровень развития психологической готовности студентов к осуществлению будущей профессиональной карьеры. Проанализировано влияние на уровень развития психологической готовности студентов к будущей профессиональной карьере организационно-профессиональных (тип факультета; форма обучения) и социально-демографических (возраст; пол; семейное положение; место рождения) характеристик студентов. Разработан и апробирован тренинг «Формирование психологической готовности студентов к будущей профессиональной карьере».

The authors discussed the difficulties faced by students in their professional career training as well as the content and structure of students' psychological readiness for future professional careers. The investigation found underdevelopment of students' readiness for professional career pursue and correlations between the levels of psychological readiness and organizational-professional (department, type of education) and socio-demographic (age, gender, marital status, place of birth) characteristics of students. The authors designed a training course 'Formation of students' psychological readiness for their future professional careers'.

Ключові слова: вищі навчальні заклади, професійна кар'єра, психологічна готовність студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри, тренінг.

Постановка проблеми

Важливим напрямом професійної підготовки студентів є їх підготовка до здійснення майбутньої професійної кар'єри. Одним із важливих чинників здійснення такої підготовки виступає формування у студентів психологічної готовності до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз психологічної літератури свідчить про те, що проблема професійної кар'єри знайшла відображення у працях західних (Д. Сьюпер [23; 24], Е. Шейн [21; 22] та інших), російських (А. Маркова [10], Є. Могильовкін [11], О. Молл [12], Л. По-

чебут [15], В. Чикер [15] та інших), українських (О. Бондарчук [2; 3], А. Поплавська [14], М. Сурякова [18], Н. Шевченко [18], О. Щотка [19] та інших) учених, у яких розкрито сутність професійної кар'єри, її функції, види, етапи здійснення, чинники, що обумовлюють її становлення. Окрім того, певна увага приділена об'єктивним і суб'єктивним критеріям успішності професійної кар'єри, особливостям її здійснення різними професійними групами (держслужбовці, вчителі, лікарі, юристи тощо).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Разом із тим, вивчення літературних джерел свідчить про те, що проблема психологічних особливостей *підготовки студентів до майбутньої професійної кар'єри*, формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри, ще не знайшла достатнього висвітлення, оскільки основний акцент робиться на «дорослій» аудиторії, тобто персоналові організацій.

Соціальна значущість проблеми та її недостатня теоретична та практична розробленість зумовили постановку нами таких завдань дослідження:

1. Визначити зміст і структуру психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

2. Виявити рівень і чинники розвитку психологічної готовності студентів для здійснення майбутньої професійної кар'єри.

3. Дослідити чинники розвитку психологічної готовності студентів для здійснення майбутньої професійної кар'єри.

4. Визначити потреба студентів в отриманні психологічної допомоги у процесі їх підготовки до майбутньої професійної кар'єри.

5. Розробити й апробувати тренінгову програму для формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

Формування цілей статті

Для вирішення поставлених завдань було використано такі методи: теоретичні

(аналіз проблеми на базі психологічної, педагогічної та менеджерської літератури); емпіричні (констатувальний і формувальний експерименти, тестування, опитування, методи математичної статистики, методи активного соціально-психологічного навчання).

Дослідження проводилась у три етапи (2009-2012 рр.).

На першому етапі проведено теоретичний аналіз проблеми, розроблено програму дослідження. Використовувалися методи: вивчення літературних джерел з проблеми, теоретичний аналіз проблеми.

На другому етапі проведено констатувальний експеримент, упродовж якого проаналізовано рівень і чинники розвитку психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри; здійснено порівняльний аналіз «реальних» і «бажаних» форм підготовки студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри; визначено потребу в психологічній підготовці.

Для визначення рівня розвитку компонентів психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри використовувалися такі методики: а) когнітивного компонента готовності – анкета «Професійна кар'єра студентів» (Л. Карамушка, Т. Канівець) [5] та методика контент-аналізу; б) мотиваційного компонента готовності – методики «Мотивація навчання у ВНЗ» Т. Ільїної [4], «Вивчення мотивів навчальної діяльності студентів» А. Реана, В. Якуніна [4], «Визначення мотивації до роботи» Д. Райгородського [16]; в) операційного компонента готовності – методика «Діагностика стратегій поведінкової активності» Л. Вассермана, М. Гуменюка [17], анкета «Професійна кар'єра студентів» (Л. Карамушка, Т. Канівець) [5] і методика контент-аналізу; г) особистісного компонента готовності – методики «Діагностика рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера (адаптація Е. Бажина, С. Голинкіної, А. Еткіна) [20] і «Діагностика лідерських здібностей» Є. Жарикова, Є. Крушельницького [16].

Вивчення чинників, що впливають на

рівень розвитку психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри, здійснювалося за допомогою авторської анкети-«паспортички».

Статистична обробка даних і графічна презентація результатів здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 13.0).

На третьому етапі проведено формувальний експеримент, спрямований на розробку та апробацію тренінгової програми для формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри. Було використано систему проблемно-пошукових методів і активних форм навчання (проблемні лекції; групові дискусії; психологічні практикуми; рольові та ділові ігри; аналіз професійних ситуацій; метод проєктив; метод домашніх творчих завдань тощо).

Дослідження було проведено серед 460 студентів старших курсів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Виклад основного матеріалу дослідження

1. Зміст та структура психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

На основі аналізу літератури та наших попередніх розробок [6; 8; 9; 13] визначено, що одним із важливих психологічних чинників підготовки студентів до майбутньої професійної кар'єри є психологічна готовність до здійснення професійної кар'єри, тобто сукупність психологічних якостей, необхідних студентам для ефективної професійної кар'єри. За своєю структурою зазначена готовність включає такі основні компоненти: мотиваційний, когнітивний, операційний та особистісний.

Мотиваційний компонент – сукупність мотивів, необхідних для успішної майбутньої професійної кар'єри («базові» мотиви навчання – «набуття знань», «володіння професією» та «отримання диплома»; додаткові мотиви навчання – фінансові мотиви та мотиви визнання; мотиви роботи – фінансові мотиви, мотиви просуван-

ня в посаді, мотиви змісту роботи, мотиви взаємовідносин з керівниками та працівниками, мотиви досягнення та визнання тощо).

Когнітивний компонент – сукупність знань, необхідних для успішного здійснення майбутньої професійної кар'єри (знання про сутність професійної кар'єри, можливості співвідношення професійної кар'єри та сім'ї, успішність чоловіків і жінок у професійній кар'єрі, вікові показники здійснення професійної кар'єри, складові психологічної готовності студентів до здійснення професійної кар'єри тощо).

Операційний компонент – сукупність умінь і навичок, необхідних для успішного здійснення майбутньої професійної кар'єри, які стосуються поведінкової активності студентів загалом та активності стосовно реалізації професійної кар'єри.

Особистісний компонент – сукупність особистісних характеристик, необхідних для успішного здійснення майбутньої професійної кар'єри (рівень суб'єктивного контролю (інтернальності) в основних сферах життєдіяльності особистості, зокрема, у виробничих відносинах; лідерські якості тощо).

Визначено, що на формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри впливає низка чинників: а) чинники макрорівня (розвиток суспільства в цілому, освітньої галузі, засобів масової інформації тощо); б) чинники мезорівня (вищі навчальні заклади, сім'я, друзі); в) чинники мікрорівня (поведінка та діяльність самих студентів). Серед чинників мікрорівня виділено такі групи основних чинників: а) організаційно-професійні характеристики студентів (тип факультету; форма навчання); б) соціально-демографічні характеристики студентів (вік, стать, сімейний стан і місце народження).

На основі згаданих теоретико-методологічних підходів, що стосуються розуміння сутності професійної кар'єри та змісту психологічної готовності студентів до здійснення професійної кар'єри, розроблено схему подальшого дослідження.

2. Рівень розвитку психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

У процесі дослідження встановлено недостатній рівень розвитку основних компонентів і загального показника психологічної готовності.

Дослідження виявило певну диспропорцію в рівні вираженості складових мотиваційного компонента психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри: а) мотиви навчання студентів за рівнем розвитку в цілому переважають над мотивами майбутньої роботи; б) «зовнішні» мотиви переважають над «внутрішніми». Останнє стосується як «базових» мотивів навчання (мотив «отримання диплома» переважає над мотивами «набуття знань» та «оволодіння професією»), так і мотивів роботи (фінансові мотиви та мотиви просування в посаді переважають над мотивами позитивного ставлення до змісту роботи та можливості вияву самостійності в роботі, досягнення та визнання в роботі, хороших взаємовідносин між керівником і працівниками). Загалом високий рівень розвитку мотиваційного компонента психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри представлено у незначній частині опитаних (10,7 %). Середній рівень притаманний 76,0 %. І для 13,3 % характерний низький рівень мотиваційного компонента.

Констатовано низку проблем у розвитку когнітивного компонента психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри: а) недостатній рівень знань щодо сутності кар'єри, поєднання професійної кар'єри та сім'ї; б) значне зниження знань із гендерних та вікових аспектів професійної кар'єри; в) низький рівень знань стосовно складових психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри. Загалом констатовано, що високий рівень розвитку когнітивного компонента виявлено лише в одній п'ятій опитаних (21,7 %). Трохи менше половини (44,8 %) мають середній рівень розвитку цього компонента. І одна третина

опитаних (33,5 %) має низький рівень розвитку когнітивного компонента.

Аналіз рівня розвитку операційного компонента психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри виявив низку проблем у рівні розвитку цього компонента: а) недостатній рівень власної активності до здійснення професійної кар'єри; б) недостатній рівень поведінкової активності загалом. У цілому, високий рівень розвитку операційного компонента представлено у більше ніж одній п'ятій опитаних (22,9 %). Середній рівень притаманний 62,1 % учасників, для 15,0 % характерний низький рівень розвитку операційного компонента.

Дослідження виявило недостатній рівень розвитку особистісного компонента психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри: а) недостатня вираженість інтернальності, зокрема у сфері виробничих відносин; б) низький рівень розвитку лідерських якостей. Високий рівень розвитку особистісного компонента виявлено приблизно в одній восьмій опитаних (12,4 %), середній рівень – 42,4 % учасників дослідження, низький рівень – 45,2 % опитаних.

Окрім визначення рівнів розвитку кожного з компонентів психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри важливим також є порівняння рівня розвитку цих компонентів між собою.

Як видно із табл. 1 на першому місці за критерієм «високий рівень розвитку» знаходиться операційний компонент психологічної готовності. Високий рівень його розвитку зафіксовано у 22,9% студентів. Близьким до нього є рівень розвитку когнітивного компонента психологічної готовності (21,7%).

Значно менше, порівняно з названими, виражений мотиваційний та особистісний компоненти. Кількість студентів, у яких виявлено високий рівень цих компонентів, становить 12,4% та 10,7% відповідно.

Тобто, можемо говорити про наявність диспропорції в рівні розвитку компонен-

Рівень розвитку основних компонентів психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри (у % загальної кількості опитаних)

Компоненти психологічної готовності	Рівень розвитку компонентів		
	Високий рівень розвитку	Середній рівень розвитку	Низький рівень розвитку
Операційний	22,9	62,1	15,0
Когнітивний	21,7	44,8	33,6
Особистісний	12,4	42,4	45,2
Мотиваційний	10,7	76,0	13,3

тів психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

Отже, активізація відповідної мотивації для підготовки студентів до майбутньої професійної кар'єри та розвиток необхідних особистісних характеристик повинні складати, на наш погляд, один із важливих напрямів психологічної підготовки студентів. У цілому слід говорити про забезпечення певного балансу компонентів у структурі психологічної готовності.

Дослідження виявило недостатній рівень розвитку загального показника психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри в цілому, про що свідчить той факт, що високий рівень розвитку цього показника зафіксовано в незначній кількості опитаних (8,3 %), середній рівень – у 66,9 % опитаних, низький рівень – у 24,8 %. При цьому дані самооцінки студентами рівня власної психологічної готовності до здійснення майбутньої професійної кар'єри є завищеними.

3. Чинники розвитку психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

У ході дослідження виявлено низку чинників, що впливають на підготовку студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри: а) чинники макrorівня (освітня галузь у цілому, засоби масової інформації тощо); б) чинники мезорівня (вищі навчальні заклади, сім'я, близьке неформальне оточення тощо); в) чинники мікрорівня (поведінка та діяльність студентів).

Констатовано, що серед виділених провідну роль відіграють чинники мікрорівня (що стосуються діяльності та поведінки самих студентів), чинники мезорівня (що стосуються діяльності вищих навчальних закладів і взаємодії та підтримки батьків) (табл. 2). Значно меншу роль відіграють чинники макrorівня (що стосуються діяльності суспільства (освітня галузь у цілому, засоби масової інформації тощо), чинники мезорівня (що стосуються друзів). Зовсім незначна роль відводиться таким чинникам, як випадкові обставини та випадкові люди. Наприклад, на вплив власної активності вказало 79,5 % опитаних студентів, батьків – 63,8 %, вищих навчальних закладів – 55,0 %, освітньої галузі в цілому – 25,7 %, засобів масової інформації – 23,6 %; друзів – 19,8 %, родичів – 16,0 %, центрів зайнятості – 9,0 %. На значення випадкових обставин і випадкових людей вказало відповідно 17,9 % та 7,9 % опитаних студентів.

У процесі більш детального аналізу впливу чинників мікрорівня на рівень розвитку психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри встановлено статистично значущий зв'язок ($p < 0,01$; $p < 0,05$) між рівнем розвитку окремих компонентів і загального показника психологічної готовності та організаційно-професійними і соціально-демографічними чинниками.

Це знайшло відображення в таких основних виявах: а) мотиваційний, когнітивний та особистісний компоненти психологічної готовності є більш чутливими до впливу зазначених чинників, порівня-

Таблиця 2

Оцінка студентами чинників їх підготовки до здійснення майбутньої професійної кар'єри (у % загальної кількості опитаних)

Чинники	%
<i>1. Чинники макрорівня (чинники суспільства):</i>	
Освітня галузь у цілому	25,7
Засоби масової інформації	23,6
Місце народження студента	19,3
Центри зайнятості	9,0
<i>2. Чинники мезорівня:</i>	
<i>2.1. Чинники мезорівня (чинники вищих навчальних закладів)</i>	
Вищі навчальні заклади	55,0
<i>2.2. Чинники мезорівня (чинники сім'ї)</i>	
Батьки	63,8
Родичі	16,0
<i>2.2. Чинники мезорівня (чинники неформального спілкування)</i>	
Друзі	19,8
<i>3. Чинники мікрорівня (рівня особистості):</i>	
Особистість (її активність, знання та рівень підготовки)	79,5
<i>4. «Випадкові» чинники</i>	
Випадкові обставини	17,9
Випадкові люди	7,9

но з операційним компонентом; б) серед організаційно-професійних чинників, що впливають на становлення окремих компонентів і загального показника психологічної готовності, найбільш значущим є тип факультету, менш значущим чинником – форма навчання; в) серед соціально-демографічних чинників, що впливають на становлення більшості компонентів і загального показника психологічної готовності, найбільш значущими є такі чинники, як вік студентів, далі – стать, останні місця – сімейний стан і місце народження студентів.

4. Потреба студентів в отриманні психологічної допомоги в процесі їх підготовки до майбутньої професійної кар'єри.

Виявлено, що більше половини опитаних (58,6 %) мають потребу в отриманні психологічної допомоги в процесі їх підготовки до майбутньої професійної кар'єри (табл. 3).

Найбільш сприятливим етапом для цього опитувані вважають навчання на старших курсах бакалаврату (51,7%). Найбільш доцільними формами, на думку студентів, є «проведення соціально-психологічних тренінгів» (51,7%), «проведен-

Таблиця 3

Потреба студентів у психологічній підтримці в процесі їх підготовки до майбутньої професійної кар'єри (у % загальної кількості опитаних)

Виразеність потреби	%
Наявність потреби	58,6
Важко сказати	27,4
Відсутність потреби	14,0

ня психологічних діагностичних обстежень (стосовно індивідуально-психологічних характеристик, які впливають на професійну кар'єру)» (44,0 %), «проведення індивідуальних консультацій» (39,0%).

У цілому результати дослідження виявили недостатній рівень розвитку психологічної готовності студентів до майбутньої професійної кар'єри та його обумовленість низкою чинників, виражену потребу студентів у психологічній підтримці. Це загалом показало необхідність спеціальної психологічної підготовки студентів у цьому напрямі.

5. Тренінгова програма для формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

3 метою визначення психологічних умов формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри нами було розроблено тренінг «Формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри», експериментальна перевірка здійснювалася під час навчального процесу зі студентами 4-го курсу факультету педагогіки, психології та соціальної роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Обсяг тренінгу становить 40 академічних годин: а) основна частина (аудиторна) – 32 академічні години (8 тренінгових сесій по 4 акад. год. на кожну сесію; 1 акад. год. – вступ до тренінгу; 1 акад. год. – завершальна частина тренінгу); б) додаткова частина (творчі домашні завдання) – 6 акад. год.

В основу тренінгу покладено технологічний підхід Л. Карамушки, спрямований на розробку й використання спеціальних психолого-організаційних технологій, згідно з яким у кожному модулі тренінгу представлено три компоненти: а) змістовно-смысловий компонент; б) діагностичний компонент; в) корекційно-розвивальний компонент [7].

Тренінг складався із двох розділів, що включають 8 тренінгових сесій.

Перший розділ тренінгу (4 тренінгові сесії) присвячено аналізу сутності професійної кар'єри, її основним видам, етапам здійснення та чинникам, що впливають на професійну кар'єру.

Другий розділ тренінгу (4 тренінгові сесії) стосується загального змісту психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри та висвітлення основних її компонентів.

Кожна тренінгова сесія реалізувалася на основі використання інтерактивних технік (проблемних міні-лекцій, групових дискусій, «мозкового штурму», рольових і ділових ігор, аналізу ситуацій, творчих домашніх завдань, психологічних практикумів тощо).

Доведено, що основними психологічними умовами формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри в процесі навчання у вищому навчальному закладі є: а) набуття студентами знань про сутності, види, етапи та чинники майбутньої професійної кар'єри; б) оволодіння уміннями та навичками, необхідними для здійснення майбутньої професійної кар'єри; в) аналіз і розвиток власних особистісних якостей, що впливають на підготовку до здійснення майбутньої професійної кар'єри.

Висновки

1. Психологічна готовність до здійснення майбутньої професійної кар'єри – це сукупність психологічних якостей, необхідних студентам для ефективної професійної кар'єри, що включає когнітивний, мотиваційний, операційний та особистісний компоненти.

2. У процесі дослідження виявлено низку проблем у розвитку компонентів психологічної готовності студентів до здійснення професійної кар'єри: а) мотиваційного: переважання мотивів навчання над мотивами майбутньої роботи; переважання «зовнішніх» мотивів як навчання, так і роботи, над «внутрішніми»; б) когнітивного: недостатній рівень знань щодо сутності професійної кар'єри, вікових, гендерних аспектів професійної кар'єри, складових психологічної готовності до здійснення професійної

кар'єри; в) операційного: недостатній рівень власної активності до здійснення професійної кар'єри та поведінкової активності загалом; г) особистісного: недостатня вираженість інтернальності, зокрема у сфері виробничих відносин, низький рівень розвитку лідерських якостей.

3. Дослідження виявило недостатній рівень розвитку загального показника психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри, про що свідчить той факт, що високий рівень розвитку цього показника зафіксовано в незначній кількості опитаних (8,3 %). При цьому дані самооцінки студентами психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри є завищеними.

4. У процесі дослідження виявлено низку чинників, що впливають на підготовку студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри: а) чинники макрорівня (засоби масової інформації; освітня галузь у цілому тощо); б) чинники мезорівня (вищі навчальні заклади; сім'я; близьке неформальне оточення тощо); в) чинники мікрорівня (особистість і поведінка студентів). Констатовано, що серед виділених чинників провідну роль відіграють чинники мікрорівня (що стосуються діяльності

та поведінки самих студентів), чинники мезорівня (що стосуються діяльності власне вищих навчальних закладів і взаємодії та підтримки батьків). Значно меншу роль відіграють чинники макрорівня (що стосуються діяльності суспільства (освітня галузь у цілому, засоби масової інформації)), чинники мезорівня (що стосуються друзів). Зовсім незначна роль відводиться таким чинникам, як випадкові обставини та випадкові люди.

5. Виявлено статистично значущий зв'язок між рівнем розвитку окремих компонентів і загального показника психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри та організаційно-професійними (тип факультету, форма навчання) і соціально-демографічними (вік, стать, сімейний стан, місце народження) характеристиками студентів.

6. Ефективною формою психологічної підготовки студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри є тренінг «Формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри», побудований на основі технологічного підходу з використанням інтерактивних технік.

Список використаних джерел

1. Бююль А. SPSS : искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей / А. Бююль, П. Цефель ; пер. с нем. – С.-Пб. : ДиаСофтЮП, 2002. – 608 с.
2. Бондарчук О.І. Особливості психологічної готовності керівників освітніх організацій до планування професійної кар'єри / О.І. Бондарчук // Актуальні проблеми психології. Том 1 : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К. : Міленіум, 2005. – Част. 15. – С. 13-16.
3. Бондарчук О.І. Професійна кар'єра і особистісний розвиток керівників загальноосвітніх навчальних закладів / Бондарчук О.І. // Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності : монографія / О.І. Бондарчук. – К. : Наук. світ, 2008. – С. 198-211.
4. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – С.-Пб. : Питер, 2003. – 512 с.
5. Канівець Т.М. Комплекс методик для дослідження психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри / Т.М. Канівець // Психологічні основи управління та організаційного розвитку в системі державної служби : тези VII Міжнар. наук.-практ. конф. з організаційної та економічної психології (м. Луцьк, 23-25 вересня 2010 р.) / за наук. ред. Л.М. Карамушки, Л.Я. Малімон, О.А. Філь, Т.М. Литвиненко. – Луцьк, 2010. – С. 60-61.
6. Карамушка Л.М. Психологія освітнього менеджменту : навчальні посібник / Л.М. Карамушка. – К. : Либідь, 2004. – 424 с.
7. Карамушка Л.М. Психологія підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації : монографія / Л.М. Карамушка, М.В. Москальов. – К. – Львів : Сполом, 2011. – 216 с.

8. *Карамушка Л.М.* Психологія управління закладами середньої освіти : монографія / Л.М. Карамушка. – К. : Ніка-Центр, 2000. – 332 с.
9. *Карамушка Л.М.* Психологія управління : навчальний посібник / Л.М. Карамушка. – К. : Міленіум. – 2003. – 344 с.
10. *Маркова А.К.* Психологія професіоналізму / А.К. Маркова. – М., 1996. – С. 123-127.
11. *Могилевкин Е.А.* Карьерный рост : диагностика, технология, тренинг : монография / Е.А. Могилевкин. – С.-Пб. : Речь, 2007. – 336 с.
12. *Молл Е.* Управленческая карьера в России / Е. Молл // Проблемы теории и практики управления. – 1996. – № 6. – С. 117-120.
13. *Моляко В.А.* Психологическая готовность к труду на современном производстве / В.А. Моляко, М.Л. Смутьсон. – К. : Знание, 1985. – 14 с.
14. *Поплавська А.П.* Психологічні особливості кар'єрних орієнтацій військовослужбовців : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10 / А.П. Поплавська ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2006. – 19 с.
15. *Почебут Л.Г.* Организационная социальная психология / Л.Г. Почебут, В.А. Чикер. – С.-Пб. : Речь, 2000. – 298 с.
16. *Райгородский Д.Я.* Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие / Д.Я. Райгородский. – Самара : ИД «БАХРАХ-М», 2002. – 672 с.
17. *Фетискин Н.П.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2002. – 490 с.
18. *Шевченко Н.Ф.* Шлях до професійної кар'єри : науково-практичний посібник / Н.Ф. Шевченко, М.В. Сурякова. – Запоріжжя : Запорізький нац. ун-т, 2009. – 72 с.
19. *Щотка О.П.* Професійна кар'єра та практика її розвитку в організаціях освіти / О.П. Щотка // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : Міленіум, 2002. – Т. I : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – С. 89-83.
20. Энциклопедия психодиагностики: Психодиагностика взрослых [Текст]. – Самара : ИД «Бахрах-М», 2009. – 704 с.
21. *Schein, E.H.* Career dynamics: matching individual and organization need/Reading / E.H. Schein. – MA : Addison – Wesley, 1978.
22. *Schein, E.* (1986) A critical look at current career development theory and research / E. Schein / In D.T. Hall and Association (Eds.). Career development in organization. – San-Francisco, CA, 1986.
23. *Super, D.E.* A life-span, life-space approach to career development / D.E. Super : In D. Brown & Brooks (Edc.), 1990.
24. *Super, D.E.* (1992) Toward a comprehensive theory of career development / D.E. Super / In D.H. Montrose, S.J. Shinkman (Eds). Career development: Theory and practice. – Springfield, IL : Charles C. Thomas, 1992. – P. 35.